

ЦИВІЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ СТОРИН ТА ТРЕТІХ ОСІБ

К. В. ГУСАРОВ
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного процесу
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Основними учасниками цивільного процесу є сторони і треті особи. Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач. Положення в процесі сторін характеризується наступними ознаками: 1) сторони ведуть процес від свого власного імені; 2) на їхнє ім'я виносяться судові рішення; 3) на них поширюється повною мірою сила судового рішення; 4) на них поширюються судові витрати; 5) у випадку смерті чи втрати дієздатності ким-небудь з них, їх місце в процесі займає правонаступник у випадку, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво¹. Треті особи – суб'єкти цивільного судочинства, що вступають у процес, який вже розпочався, і захищають свої суб'єктивні права й охоронювані законом інтереси². Відмінність сторін від третіх осіб полягає в тому, що останні вступають чи залучаються у процес для захисту своїх суб'єктивних прав чи охорону-

ваних законом інтересів, відмінних від інтересів позивача і відповідача.

Хоча сторони і треті особи є самостійними учасниками цивільного процесу, їм притаманні єдині елементи правосуб'єктності, якими є цивільна процесуальна правоздатність, дієздатність і конкретні цивільні процесуальні суб'єктивні права й обов'язки.

Цивільна процесуальна правоздатність — це здатність бути стороною (позивачем, відповідачем) у цивільному процесі, мати цивільні процесуальні права і процесуальні обов'язки. Цивільну процесуальну правоздатність здобувають громадяни з моменту народження, а юридичні особи — з моменту державної реєстрації. Для того, щоб бути не тільки стороною, а й здійснювати свої права в суді, виконувати процесуальні дії, тобто активно брати участь у процесі як позивачу, так і відповідачу, необхідно володіти цивільною процесуальною дієздатністю, під якою розуміється здатність сторони вчиняти особисто процесуальні дії, що породжують юридичні наслідки³.

Викладені вище положення обумовлюють постановку проблем у загальному вигляді та їх зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Завданням цієї статті є аналіз цивільного процесуального законодавства, новітніх наукових досліджень та висловлення обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового статусу сторін і третіх осіб.

Конструкція правосуб'єктності, що складається з цивільної процесуальної правоздатності, дієздатності і суб'єктивних прав, застосовується і до третіх осіб, що заявляють самостійні вимоги на предмет спору, оскільки за своїм процесуальним статусом вони є стороною⁴. Що стосується третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, то структурна характеристика цивільної процесуальної правосуб'єктності названих учасників процесу аналогічна конструкції правосуб'єктності третіх осіб, що заявляють самостійні вимоги на предмет спору, оскільки на них повною мірою поширюється правовий статус сторони.

Існує значна кількість цивільних процесуальних суб'єктивних прав, що породжує певні труднощі при їх класифікації. Для зручності характеристики правосуб'єктності розглянутих суб'єктів М. Й. Штефан вважає, що численні цивільно-процесуальні права сторін можуть бути класифіковані на певні групи для забезпечення виконання процесуальних функцій⁵. О. В. Гетманцев запропонував класифікувати розглянуті в цій статті права залежно від принципів цивільного процесуального права⁶.

Приведені класифікації одна одній не суперечать. З огляду на предмет даної роботи, вважаємо більш доцільним характеризувати правосуб'єктність сторін і третіх осіб, виходячи з принципів диспозитивності і змагальності цивільного про-

цесуального права, які характеризують ключове положення вказаних суб'єктів в динаміці цивільного процесуального правовідношення і роль їх у доказовій діяльності. Не дивлячись на те, що й інші принципи цивільного судочинства відображають правосуб'єктність сторін, найбільше значення мають саме зазначені вище принципи, оскільки диспозитивність і змагальність лежать в основі конструкції цивільної процесуальної правосуб'єктності⁷.

Розглядаючи права й обов'язки стосовно принципу диспозитивності, необхідно відзначити, що розпорядження ними є сутністю принципу диспозитивності⁸.

Ст. 4 ЦПК закріплює право будь-якої заінтересованої особи в порядку, встановленому законом, звернутись до суду на захист порушеного права чи охоронюваного законом інтересу. Це право стосовно інших суб'єктивних прав є для сторін і третіх осіб першорядним. Для придбання процесуально-правового положення зазначених учасників процесу необхідна реалізація суб'єктивного права на звернення до суду за захистом. Для сторін і третіх осіб передбачено спеціальні форми звернення за судовим захистом — залучення до справи чи вступ у процес.

При реалізації процесуального права на пред'явлення позову особа стає стороною в цивільному процесі. Виходячи з цього, право на звернення за судовим захистом і право особи на позов не слід розглядати як

рівнозначні суб'єктивні права, тому що право на звернення до суду — загальне право, а право на позов — це свого роду конкретизація вказаного права. Право на позов — одна з форм прояву права на звернення до суду.

У науці цивільного процесуального права немає єдиної думки про те, яку ж мету переслідує особа при пред'явленні позову (зверненні до суду). Є. Г. Пушкар, наприклад, пише, що при цьому переслідуються наступні цілі: звертання за судовим захистом і залучення винних осіб до відповідальності за правопорушення, а також встановлення фактів і обставин, що мають значення для здійснення суб'єктивних прав⁹.

Іншої думки дотримується Д. Р. Джалілов, який пов'язує необхідність судового захисту відповідних суб'єктивних прав чи охоронюваних законом інтересів лише з невизначеністю матеріального правовідношення між позивачем і відповідачем¹⁰. С. А. Якубов мету звертання до суду бачить тільки в захисті суб'єктивних прав суб'єктів матеріального правовідношення¹¹. О. О. Добровольський і С. О. Іванова в зв'язку з цим визначають, що в конкретному процесі єдине право на позов реалізується, з одного боку, як право на порушення процесу, а з другого — як право на позитивний результат процесу, тобто на одержання судового захисту порушеного чи оскарженого права¹².

На нашу думку, необхідно виходити з того, що при реалізації права на позов особа має на меті не тільки

захист порушеного права чи інтересу, але й застосування до порушника певних санкцій, що виражаються у визначених законодавством несприятливих наслідках. Однак слід мати на увазі, що остання мета не завжди переслідується позивачем, що дає підставу віднести її до факультативної. Це положення стосується як сторін, так і третіх осіб, що заявляють самостійні вимоги на предмет спору.

Право на пред'явлення позову у третьої особи, що заявляє самостійні вимоги на предмет спору, так само, як і у сторін, є одним із проявів принципу диспозитивності цивільного процесуального права. У зв'язку з цим заслуговує підтримки думка В. М. Аргунова, що залучення зазначених осіб у процес з ініціативи суду неможливо ні при яких умовах¹³. Таку ж позицію займають В. В. Кома-ров та П. І. Радченко¹⁴. Третя особа з самостійними вимогами повинна самостійно вирішувати питання щодо вступу у даний процес чи про порушення самостійного процесу¹⁵. У випадку ж пред'явлення позову на захист даної особи прокурором чи іншими особами, уповноваженими на пред'явлення позову в захист чужих інтересів, “залучення” третьої особи — “позивача” — у процес може відбуватися в результаті повідомлення її судом чи особою, що пред'явила позов, про справу, що провадиться в суді, і про час її розгляду¹⁶.

При пред'явленні третьою особою з самостійними вимогами позову вже

у процесі судового розгляду виникає необхідність в обов'язковому відкладенні розгляду справи. Виходячи з даної тези, вважаємо, що ст. 107 ЦПК необхідно доповнити частиною другою, де вказати: “При вступі в процес третіх осіб, що заявляють самостійні вимоги на предмет спору в ході судового розгляду, суд повинен за клопотанням позивача чи відповідача відкласти розгляд справи для підготовки останніх до захисту проти пред'явленого позову”.

Дискусійним є питання про те, до кого третя особа має право пред'явити позов. М. С. Шакар'ян вважає, що треті особи із самостійними вимогами завжди висувають позовні вимоги проти позивача¹⁷. На думку М. А. Вікут, відповідною стороною перед третьою особою із самостійними вимогами є позивач або відповідач чи обидві сторони разом¹⁸.

В. М. Аргунов пише, що позов третьої особи із самостійними вимогами може бути пред'явлений у більшості випадків до обох сторін¹⁹. Д. М. Сібільов відзначає, що треті особи повинні пред'являти свої позовні вимоги до обох сторін, а не до однієї із сторін, оскільки вони захищають у процесі самостійний інтерес щодо предмета спору²⁰.

На нашу думку, треті особи, що заявляють самостійні вимоги, мають самостійну, відмінну від позивача і відповідача, матеріальну і процесуальну юридичну заінтересованість у результатах справи, що визначається наявністю суб'єктивних прав на

предмет спору. Оскільки зазначені суб'єкти захищають у процесі самостійний інтерес щодо предмета спору, вважаємо, що названі суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин вправі пред'явити свої позовні вимоги до обох сторін.

Щодо умов вступу (або залучення) у процес третіх осіб, що не заявляють самостійних вимог на предмет спору для реалізації ними права на судовий захист, у науковій літературі також не склалося єдиної думки. Так, М. С. Шакарян пише, що треті особи, що не заявляють самостійних вимог на предмет спору, можуть залучатися в процес не тільки для забезпечення права регресу, але і з метою забезпечення інших прав і інтересів, головним чином, майнових²¹. Аналогічної точки зору дотримується М. А. Викут, вважаючи, що суд може і повинен зі своєї ініціативи залучати третіх осіб на ту чи іншу сторону при наявності достатніх для того підстав²². Протилежної позиції дотримується Д. М. Сібільов, який виступає проти надання суду права за власною ініціативою залучати до участі у справу третіх осіб без самостійних вимог, оскільки активна роль суду при цьому суперечить як диспозитивним началам у цивільному процесі, так і принципу змагальності. Що стосується клопотання самої третьої особи про вступ у справу за власною ініціативою, то воно повинно потягти обов'язковий допуск до участі у справі вказаних осіб²³.

Найбільш обґрунтовано уяв-

ляється точка зору Д. М. Сібільова, який наполягає на посиленні диспозитивних і змагальних засад цивільного судочинства і вказує на необхідність допуску в процес третьої особи за клопотанням останньої, оскільки названі суб'єкти мають усі права і несуть обов'язки сторони.

Реалізація в законодавстві названих пропозицій сприятиме забезпеченню третім особам можливої підготовки до судового захисту своїх прав чи інтересів.

Спірним у юридичній літературі є питання про те, чи можуть сторони і треті особи оскаржити ухвалу суду про відмову у допуску останніх до участі у справі у випадку пред'явлення ними позову або відхилення заявлених сторонами клопотань про допуск у процес третіх осіб, оскільки законодавство, на наш погляд, не дає відповіді на це питання. На думку Д. Р. Джалілова, на ухвалу суду про відмову у допуску третьої особи до участі у справу може бути подана скарга чи подання²⁴.

Щодо третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, В. М. Аргунов виступає за надання зазначеним особам права на оскарження ухвали суду на відмову про допуск їх у процес²⁵.

На думку інших вчених, на ухвалу суду про допуск третьої особи до справи, позивач і відповідач не можуть подати скаргу, тому що ця ухвала не перешкоджає подальшому руху справи; процес між первісними сторонами після вступу третьої особи

продовжується. Не можуть сторони оскаржити і ухвалу суду про відмову у залученні третіх осіб до процесу. Не може і третя особа оскаржити вказану ухвалу суду, якщо їй відмовлено в допуску до участі в процесі між первісними сторонами, тому що в цих випадках третя особа не позбавлена можливості здійснювати своє право шляхом пред'явлення самостійного позову поза процесом між первісними сторонами²⁶. Такий підхід до вирішення питання про право зазначених осіб оскаржити названі ухвали суперечливий.

На нашу думку, відмова в допуску зазначених осіб у процес власне кажучи означає неможливість здійснення захисту своїх інтересів, оскільки результат розгляду справи може вплинути на права й обов'язки даних суб'єктів. Право на оскарження ухвали може служити єдиною процесуальною гарантією захисту прав і інтересів третіх осіб. Виходячи з цього, необхідно закріпити в законі можливість оскарження ухвали суду про відмову в допуску третьої особи до участі у справі між первісними сторонами, доповнивши відповідним правилом ст. 107 ЦПК.

Слід зазначити, що в юридичній літературі однозначно не вирішені питання: явка сторін у судові засідання є правом чи обов'язком, і які наслідки неявки даних учасників процесу в судові засідання. А. Аверін зазначає, що при неявці сторони необхідно виходити з того, що позивач відмовився від позову (якщо він не

з'явився і не сповістив суд про неявку), чи при відсутності відповідача зробити висновок, що він визнав позов²⁷. На відміну від А. Аверіна, А. Г. Коваленко вважає участь сторін при розгляді судом справи обов'язковою, оскільки їх пояснення по справі і є реалізацією принципів диспозитивності і змагальності. Особиста участь самої сторони в процесі надає суду можливість глибше і повніше розібратися в матеріалах справи, зіставити одні докази з іншими²⁸. С. В. Курильов слушно зауважує, що законодавець не надавав сторонам права ухилятися від особистої явки в суд, не зважаючи на визнання такої явки необхідною. "Уявляється необхідним, — відзначає С. В. Курильов, — забезпечити відповідною санкцією обов'язок сторони з'явитися в суд чи у виняткових випадках — надати суду вичерпні письмові пояснення у випадку неможливості особистої явки, якщо суд особисту явку сторони чи її письмові пояснення визнає необхідним. При цьому перевага повинна віддаватися безпосередньо сприйнятним судом усним показанням сторін, тому що стосовно письмових показань неприйнятні такі гарантії вірогідності, як гласність, змагальність і т. ін."²⁹

На відміну від висловлених точок зору, В. Ю. Мамницький не вважає обов'язковою явку сторін на судові засідання і виступає проти застосування санкцій стосовно сторони, що не з'явилася. Накладення на позивача штрафу є не що інше, як застосу-

вання примусу здійснювати своє право на судовий захист, у той час як у носія права існує вибір варіанта поведінки — здійснити чи не здійснити своє право³⁰.

На нашу думку, чинне законодавство зводить явку сторін лише до фактичного прибуття позивача і відповідача до суду для з'ясування будь-яких обставин, надання доказів і т. ін. Видається, що явка сторін не повинна зводитись до фактичного прибуття сторін у суд. Явка сторін — це виконання зазначеними суб'єктами різних процесуальних дій; складання та передача суду і протилежній стороні певних процесуальних документів (позовної заяви, доповнення до позовної заяви, заперечення на позов і т. ін.). Більш широка регламентація явки сторін припускає вичерпну регламентацію змісту названих актів — документів, їх склад (номенклатуру), а також процесуальні наслідки, що настають при невиконанні вимог закону, пов'язаних з регламентацією явки сторін. Дослідження явки сторін як самостійного інституту вимагає ретельної регламентації вимог, що повинні пред'являтися до тих чи інших актів — документів сторін, а також розробки стандартизованих форм змагальних документів.

Аналіз цивільної процесуальної правосуб'єктності сторін неможливий без розгляду таких диспозитивних прав, як зміна підстави чи предмета позову, відмова від позову, визнання позову, укладання мирової

угоди, права на пред'явлення зустрічного позову.

Розглядаючи питання про можливу зміну стороною предмета чи підстави позову, слід насамперед враховувати, що предметом позову є матеріально-правові вимоги позивача до відповідача, щодо якого суд повинен винести рішення. Змінити предмет позову означає повну заміну предмета позову чи його зміну в процесі розгляду цивільної справи, пов'язаної з відмовленням від окремих прав з додаванням нових, що потребують захисту³¹. Підставою позову є обставини, якими сторона обґрунтовує свої вимоги. Такими обставинами можуть бути тільки юридичні факти³².

У науковій літературі не склалося єдиної точки зору про те, чи можливо змінити в одному процесі і предмет, і підстави позову, або ж необхідно визнати право зміни одного з елементів позову. Л. М. Орлова, наприклад, допускає можливість зміни не тільки підстави позову, але у виняткових випадках і предмета позову. На її думку, право сторони змінювати позов у процесі дає суду можливість розглядати змінений позов у тому ж процесі, незважаючи на те, що спочатку позивач неправильно визначив предмет чи підставу позову. Тільки у виняткових випадках суд може допустити зміну позивачем підстави позову, пов'язаного зі зміною його предмета, коли дослідження справи переконає в неможливості задовольнити позов за

первісною підставою, а задоволення його за новою підставою і новим предметом цілком відповідає матеріально — правовим інтересам позивача у даній справі³³.

О. Т. Боннер пише про можливість одночасної зміни позивачем як предмета, так і підстави позову. При цьому критерієм, що визначає можливість одночасної зміни як предмета, так і підстави позову, виступає характер інтересу, що є предметом судового захисту. Якщо, незважаючи на одночасну зміну предмета і підстави позову, інтерес, що спонукав позивача звернутися в суд, залишається незмінним, то така зміна буде правомірною. Однак, якщо в результаті зміни предмета і підстави позову мова йтиме про захист іншого інтересу, ніж інтерес, з приводу якого було порушено справу в суді, варто визнати, що, власне кажучи, заявлений позов не змінений, а новий³⁴.

В. М. Захаров і С. А. Якубов визнають, що зміна підстави позову є процесуальним правом сторони, однак вони не погоджуються з пропозиціями, які визнають будь-які можливі зміни предмета позову, аргументуючи це тим, що надання позивачу процесуального права на зміну предмета позову веде до виникнення нового процесу. Отже, щоб спір в остаточному підсумку був правильно вирішений, то суду, а також самим сторонам і особливо відповідачу, необхідно підготуватися, щоб розглянути і вирішити спір³⁵. Трохи інакше вирішення даної проблеми бачив

П. Ф. Єлісейкін, який вважав, що зміни в позові можуть стосуватися предмета, підстави або предмета і підстави позову одночасно. Вони можуть стосуватися змісту предмета і підстави позову³⁶.

Аргументи на користь надання стороні права зміни предмета і підстави позову є не досить переконливими. Прихильники даної точки зору пропонують надати право зміни обох елементів позову, виходячи з інтересу сторони у конкретній справі. На нашу думку, об'єктивно визначити інтерес позивача чи відповідача, що пред'явив позов, дуже проблематично. Більше того, при одночасній зміні предмета і підстави позову дійсно відбувається перетворення пред'явленого позову в зовсім новий. На наш погляд, у законодавстві справедливо вказується на альтернативну можливість зміни одного елемента позову³⁷. Разом з тим, варто було б доповнити ст. 176 ЦПК ще однією підставою для відкладення розгляду справи: при зміні стороною підстави чи предмета позову на прохання сторони відкласти розгляд справи. Це дасть можливість іншій стороні підготуватися до захисту проти позову зі зміненою підставою чи предметом.

Позивач, пред'явивши позов до відповідача, має суб'єктивне право відмовитися від позову, що також є проявом принципу диспозитивності цивільного процесуального права. Зазначеним правом, на нашу думку, володіють і треті особи, що заявля-

ють самостійні вимоги на предмет спору, оскільки мають стосовно останнього самостійний матеріально — правовий інтерес.

Відмовлення від позову є єдиним поняттям цивільного процесуального права і включає одночасно як відмову від суб'єктивних матеріальних прав, так і прагнення до ліквідації процесу за даним спором³⁸. Відмова від позову є процесуальною дією позивача, тому позиція відповідача може служити лише приводом для відмови від позову. Так обіцянка відповідача добровільно виконати матеріально-правові вимоги позивача не може бути підставою для відмови позивача від позову. Інша практика істотно порушує права останнього, тому що у випадку невиконання відповідачем своїх обов'язків позивач фактично позбавляється права знову пред'явити позов. Подібні помилки іноді виправляються вищестоящими судами, що змушені скасовувати неправильні ухвали, вказуючи, що у випадку згоди відповідача виконати пред'явлені до нього вимоги, має виноситися рішення на підставі визнання позову відповідачем, а не ухвали про відмову від позову, що не може виконуватись примусово.

Відмова від позову недійсна при відсутності прямого волевиявлення позивача, необхідного для того, щоб воля позивача була розпізнана іншими, а головне — судом, і щоб відмова могла тягти за собою правові наслідки: припинення провадження

по справі. Недійсною є і відмова від позову, що відбулася в результаті омани позивача, а також під впливом погрози і насильства.

Відмова від позову є безумовною, тому що позивач, розпоряджаючись своїми правами, не вимагає будь-яких зустрічних дій з боку відповідача. При відмовленні позивача від позову відповідач не дає згоду на припинення провадження по справі.

Л. М. Орлова пропонує ввести в законодавство конкретну норму про припинення судом провадження по справі з урахуванням думки відповідача, особливо в тих випадках, коли останній поніс чи міг понести збитки або судові витрати внаслідок припинення справи. Якщо ж відмова від позову відбулася до судового розгляду, суд повинен сповістити відповідача про відмову позивача від позову і надати йому термін (наприклад, 10 днів) для заяви суду своїх клопотань. Ненадання відповідачем пояснення в зазначений термін варто розглядати як його згоду з рішенням припинити справу³⁹. На наш погляд, дана позиція досить аргументована автором. Однак урахування думки відповідача, зафіксоване в ухвалі суду про припинення провадження по справі, не може, на нашу думку, мати ні матеріально-правових, ні процесуальних наслідків.

Розглянуті права — це права, при здійсненні яких сторони розпоряджаються низкою суб'єктивних прав, спрямованих на зміну і припинення процесу, отже, вважається зайвою

вимога законодавця про перевірку судом дійсних мотивів, що спонукали сторони виконувати розпорядницькі дії. У цьому зв'язку необхідно зазначити, що проект ЦПК не ставить за обов'язок суду перевіряти причини реалізації сторонами суб'єктивних прав, спрямованих на зміну чи припинення процесу, що ставляться в залежність від волевиявлення сторін⁴⁰.

Фундаментальним правом сторони є визнання відповідачем позову. У праві на визнання позову виражено принцип диспозитивності. Визнання позову завжди є актом розпорядження відповідачем судовим захистом цивільних прав. У ЦПК питання про визнання позову вирішено в одній нормі з відмовою від позову і мировою угодою, тому що визнання позову також кваліфікується законодавцем як розпорядницький акт.

Визнання позову — це волевиявлення відповідача, спрямоване на закінчення розгляду справи. Судове визнання позову має місце тоді, коли відповідач шляхом визнання відмовляється від заперечення в матеріальному змісті цього поняття, тобто в змісті права, що сторона може протиставити вимозі іншої сторони.

Визнання позову — це розпорядження відповідачем своїм процесуальним, а в деяких випадках і матеріальним правом. При винесенні рішення щодо визнання відповідачем позову суд може скоротити судове дослідження. Мотиви, що спонукали визнати позов, можуть бути

різними. Але в будь-якому випадку визнання позову є розпорядницьким актом сторони. Визнання позову варто відрізнити від визнання фактів. Якщо факти може визнавати будь-яка сторона, то позов може визнати тільки відповідач. Визнання факту не є розпорядницьким актом сторони, а є доказом⁴¹ і підлягає оцінці поряд з іншими доказами.

З огляду на характер і правові наслідки визнання позову, доцільно на законодавчому рівні передбачити негайне виконання рішення щодо визнаного позову. Визнання позову припускає, що рішення, винесене щодо визнаного позову, не буде оскаржено відповідачем, і тому немає загрози виконання рішення.

Крім визнання позовних вимог позивача, у відповідача існують і інші суб'єктивні права, спрямовані на зміну чи ліквідацію процесу. До них належать, зокрема, пред'явлення зустрічного позову і заперечення на первісний позов. Правом на пред'явлення зустрічного позову володіє відповідач (відповідачі). А третім особам, як зазначає Д. Р. Джалілов, не належить право пред'являти зустрічний позов, оскільки сама сутність зустрічного позову виключає право третьої особи на його пред'явлення, тому що первісний позов пред'явлений не до нього, а до відповідача⁴².

Зустрічний позов, як засіб захисту прав, широко використовується в цивільному процесі і є вираженням принципу диспозитивності цивільного процесуального права. Пред'явлення

зустрічного позову залежить від волі відповідача так само, як пред'явлення первісного позову — від волі позивача. Зустрічний позов — це процесуальний засіб захисту прав відповідача, який сприяє повному і всебічному дослідженню обставин справи і взаємин сторін. При цьому інститут зустрічного позову сприяє швидкому відправленню правосуддя з меншими витратами (учасниками процесу) сил, коштів і часу. Але це зовсім не означає, що будь-який зустрічний позов приймається до розгляду⁴³. Якщо при пред'явленні названого позову відсутні умови для прийняття судом зустрічного позову, передбачені ст. 141 ЦПК, то суд може запропонувати відповідачу пред'явити самостійний позов.

Крім умов, закріплених у ст. 141 ЦПК, у науковій літературі дотримуються такої думки: ще однією умовою є те, що задоволення зустрічного позову має виключати цілком чи частково задоволення первісного позову⁴⁴. Така позиція є своєрідним дублюванням тієї умови прийняття судом зустрічного позову, коли вимоги по них здатні до заліку і не беруться до уваги ні в теорії, ні на практиці. У випадку, якщо вимогу про залік не оформлено як зустрічний позов, то при відхиленні первісного позову заява відповідача про залік залишиться без розгляду і, отже, не буде задоволена. Якщо ж зустрічна вимога оформлена як зустрічний позов, то вона розглядається і вирішується незалежно від того, як буде розв'язаний первісний позов⁴⁵.

Ст. 140 ЦПК закріплює право відповідача пред'явити зустрічний позов не пізніше як за три дні до судового засідання. Прийняття зустрічного позову, пред'явленого після закінчення цього терміну або ж під час розгляду справи, залежить від суду. Таким чином, відповідач вправі пред'явити до позивача зустрічний позов, власне кажучи, до початку розгляду справи. Питання про прийняття до розгляду зустрічного позову не повинно жорстко ставитися в залежність від рішення суду, оскільки зазначене положення законодавства, на нашу думку, суперечить принципу диспозитивності цивільного процесуального права. Перешкодою в прийнятті зустрічної позовної заяви можуть бути підстави для відмови в прийнятті позовної заяви, закріплені у ст. 136 ЦПК, і невідповідність зустрічного позову умовам, викладеним у ст. 141 ЦПК. Крім того, усяка відмова в прийнятті зустрічного позову, якщо при його пред'явленні дотримані умови, зазначені в законі, розглядається як порушення прав і інтересів людини. Така відмова повинна бути безумовною підставою для скасування рішення суду, винесеного щодо первісного позову.

Глава 17 ЦПК не дає однозначної відповіді на питання, чи вправі відповідач пред'являти зустрічний позов проти третьої особи. На нашу думку, оскільки норми даної глави регламентують один із способів захисту відповідача проти позову, то

він вправі пред'явити зустрічний позов не тільки до первісного позивача, але і до третьої особи, що заявляє самостійні вимоги на предмет спору.

Істотним компонентом процесуальної правосуб'єктності відповідача є заперечення проти позову і незгода з позовом. При запереченні проти позову відповідач наводить відповідні факти і докази, чого він не робить при незгоді з позовом. Таке істотне розходження в захисті відповідача проти позову необхідно враховувати як практично, так і теоретично. Відповідач може не згоджуватись із наявністю фактів, що є підставою позову, або з правовим висновком позивача, і тому не визнавати позов. При цьому відповідач може не посилатися на обставини, що обґрунтовують невизнання позову. Заперечення відповідача по первісному позову не може містити якої-небудь вимоги до позивача, а спрямовується винятково на відмову йому в позові і є оборонним засобом.

Поряд з розглянутими правами сторони укладають мирову угоду, значення якої полягає в тому, що це одна з форм процесуальної самодіяльності сторін, один зі шляхів мирного врегулювання цивільно-правового спору між сторонами, що припускає добровільне виконання сторонами умов цієї угоди.

Характерною ознакою мирової угоди є волевиявлення обох сторін. Важливе значення має суб'єктний склад учасників мирової угоди. Мирова угода може укладатися лише за

участі позивача, відповідача, третьої особи, що заявляють самостійні вимоги. Інші ж особи, що беруть участь у справі, правом на укладання мирової угоди не володіють⁴⁶.

Р. Є. Гукасян вважає, що сторонам і третім особам недоцільно укласти мирові угоди стосовно всіх категорій цивільних справ. У зв'язку з тим, що мирова угода — це договірний спосіб вирішення судової справи, область її застосування обмежена. Так, позови про розірвання і визнання шлюбу недійсним не можуть вирішуватись мировою угодою сторін. Не можуть розв'язуватись угодою сторін і спори, пов'язані з вирішенням питань щодо цивільного стану дітей, позбавлених батьківських прав, скасування усиновлення. У подібних справах виноситься судові рішення, але мирові угоди не укладаються. Це пояснюється тим, що в подібних випадках суд у першу чергу захищає інтереси дитини і, виходячи з цього, вирішує цивільно-правовий спір. Суд дає оцінку діям однієї чи обох сторін. Очевидно, що ця оцінка не може даватись самими сторонами, а тому їх воля не може служити підставою для вирішення спору. На стадії прийняття позовної заяви і підготовки справи до розгляду мирові угоди не укладаються⁴⁷.

На нашу думку, при вирішенні даного питання варто виходити з того, що законодавство не обмежує можливість укладання сторонами (а треті особи мають усі права і несуть процесуальні обов'язки сторони) ми-

рових угод, виходячи з особливостей справи. Виключення складають треті особи, що не заявляють самостійних вимог на предмет спору за підставами, викладеними вище.

У юридичній літературі дискусійним є питання про роль і вплив на цивільний процес так званих позасудових мирових угод. І. М. П'ятилетов у зв'язку з цим зазначає, що юридичною основою мирової угоди є положення Цивільного кодексу, за яким “зобов'язання припиняються угодою про заміну одного зобов'язання іншим між тими ж особами”. Оскільки шляхом такої угоди можна вирішити спір про право без пред'явлення позову в суд, мировою угодою в широкому розумінні можна назвати будь-яку угоду, яка по-новому визначає взаємини сторін і припиняє спір про право. Виходячи з цього, мирову угоду, укладену до передачі справи в суд, можна назвати несудовою мировою угодою. Мирова угода, укладена при розгляді справи і затверджена судом, є судовою мировою угодою. Угода, яка укладена в період перебування справи в суді, але поза судовим засіданням і не затверджена судом, не має сили мирової угоди в прийнятому значенні⁴⁸.

Враховуючи логіку даного автора, можна зробити висновок, що існують два види мирових угод: укладені в період розгляду справи і затверджені судом, і мирові угоди як цивільно-правові угоди, спрямовані на добровільну ліквідацію спірних правовідносин.

Основне розходження між ними бачимо у варіантах виконання сторонами взятих на себе зобов'язань. При мировій угоді, затвердженій судом, у випадку невиконання сторонами взаємних зобов'язань, виконання зазначеної угоди провадиться державним виконавцем з можливим застосуванням засобів примусового виконання. Якщо ж мирову угоду судом не затверджено, то держава в особі зазначених осіб не забезпечує виконання позасудових мирових угод.

Ми приєднуємося до існуючої в літературі думки про необхідність надання суду права затверджувати позасудові мирові угоди⁴⁹, оскільки обидва види розглянутих угод спрямовані на ліквідацію спору. Мирова угода є розпорядницькою дією сторін, а її затвердженням судом тягне припинення провадження по справі у зв'язку з тим, що подальше ведення процесу є недоцільним.

Розглянувши суб'єктивні права сторін щодо реалізації принципу диспозитивності, необхідно приділити увагу правам, що є в основі принципу змагальності. Зазначені права є передумовою доказовчої діяльності сторін у цивільному судочинстві, де їх правове положення та третіх осіб характеризується участю означених суб'єктів правовідносин у формуванні фактичного і доказового матеріалів. Особа, що звернулася до суду, самостійно бере участь у визначенні предмета і меж доказування, оскільки формулює факти й обставини, що мають значення для пра-

вильного вирішення справи. Вона визначає систему доказів і засоби доказування, які необхідні і достатні для визнання усіх фактів, що входять до предмета доказування⁵⁰.

У відповідності до ст. 15 ЦПК вирішення цивільних справ у судах проводиться на основі принципу змагальності. Суд позбавлений права збирати докази за власною ініціативою. Реформування цивільного судочинства у бік посилення змагальних засад є позитивним фактом, оскільки при розгляді цивільних справ суд не є суб'єктом збору доказів. Функція суду зводиться до здійснення правосуддя, вирішення спору на основі наданих сторонами доказів. Суд сприяє витребуванню доказів лише у випадку, якщо при цьому у сторін та інших осіб, що беруть участь у справі, виникли певні труднощі, і зазначені особи заявили в суд відповідні клопотання.

В. Белоконев справедливо зазначає, що право розпорядження доказами і фактичними обставинами справи належить тільки сторонам та іншим особам, що беруть участь у справі, і тільки вони повинні піклуватися про захист своїх інтересів, знаходити і надавати суду ті докази, які служать їх захисту.

Активність суду полягає в наданні допомоги зацікавленим особам при зборі доказів, а не в роботі за них. При цьому необхідно підкреслити, що допомога може бути надана за наявності двох умов: труднощі у витребуванні доказів в особи, що бере

участь у справі, і звертання її за такою допомогою до суду. Відсутність однієї з цих умов є підставою для відмови суду в наданні допомоги сторонам та іншим особам, що беруть участь у справі⁵¹.

На наш погляд, надання суду права витребувати докази за власною ініціативою суперечить принципу рівноправності сторін, оскільки суд при цьому збирає докази на користь однієї із сторін, і можливості сторін щодо збору доказів у такому випадку нерівні.

Основним аргументом прихильників надання суду зазначеної можливості є те, що при зборі доказів судом встановлюється об'єктивна істина у справі. На нашу думку, існування принципу об'єктивної істини при розгляді цивільних справ суперечить принципу рівноправності сторін у цивільному процесі. Зараз необхідно вести мову про принцип об'єктивної, а не формальної істини, тому що чинним законодавством суд позбавлений права встановлювати так звану об'єктивну істину шляхом збору доказів за власною ініціативою. Тому суд не має права при вирішенні конкретного цивільно-правового спору виходити за межі заявлених позовних вимог, оскільки до його обов'язків входить функція здійснення правосуддя на основі наданих доказів, не порушуючи тим самим принцип рівноправності сторін. Протилежної думки дотримується Г. Осокіна, яка є прихильником надання права суду вийти за межі позовних вимог⁵².

Т. Сахнова слушно зауважує, що розширювати предмет доказування за рахунок ініціативи суду неправильно, тому що при цьому відбувається встановлення тих обставин справи, на які сторони не посилалися. Законодавче закріплення такого положення може призвести до визнання за судом права змінювати підставу позову за своїм розсудом без узгодження цього питання зі стороною, без врахування її волевиявлення як власника спірного суб'єктивного права⁵³.

Вважаємо, що судові рішення повинно ґрунтуватися тільки на наданих сторонам чи іншим особам, що беруть участь у справі, доказах. У зв'язку з цим ми не поділяємо існуючу в літературі точку зору, що при вирішенні спору недостатньо лише пояснень сторін⁵⁴, оскільки дана позиція заснована на положенні про необхідність при винесенні рішення зіставити кілька доказів⁵⁵. Це одне з положень принципу об'єктивної істини, що критикується у даній статті. Законодавство не забороняє суду виносити рішення на підставі лише одного доказу (наприклад, пояснення сторін).

Видається, що модель змагальності для сторін і третіх осіб повинна мати наступні елементи: участь сторін у цивільному судочинстві; обґрунтування сторонами вимог і заперечень; надання доказів сторонами; надання сторонами різних клопотань; надання нових додаткових матеріалів у судах апеляційної та касаційної інстанцій.

Вважаємо необґрунтованою думку про те, що при здійсненні доказової діяльності сторони й інші особи, що беруть участь у справі, несуть обов'язок доказування⁵⁶. Таке положення закріплене й у ч. 1 ст. 30 ЦПК, де передбачено обов'язок сторони доводити ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень.

Ми вважаємо, що надання доказів є саме правом суб'єктів доказової діяльності, а не їх обов'язком. Слід зазначити, що не можна примусити позивача представити доказ в обґрунтування позовних вимог, тому що він може взагалі відмовитися від позову. Так само не можна примусити і відповідача представити доказ, що обґрунтовує його заперечення проти позову, тому що він вправі визнати позов. На нашу думку, у ч.1 ст. 30 ЦПК необхідно вказати, що кожна сторона має право доводити ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень.

Щодо цивільної процесуальної правосуб'єктності третіх осіб необхідно підкреслити, що зазначені суб'єкти цивільного процесу несуть обов'язки і мають права сторони. Тому розглянуті нами вихідні з принципу змагальності права сторін можна рівною мірою віднести і до третіх осіб. Права третіх осіб, в основі яких лежить принцип змагальності цивільного процесуального права, ідентичні розглянутим раніше пра-

вам сторін щодо участі останніх у доказовій діяльності, оскільки треті особи також є учасниками процесу і зацікавлені у винесенні судом сприятливого рішення, яке задовольняє їх вимоги або інтереси.

Обов'язком сторін і третіх осіб є сумлінне користування своїми процесуальними правами, за невиконання яких в ряді випадків до суб'єктів цивільного процесуального права можливе застосування передбачених санкцій.

Вважаємо, що викладені пропозиції щодо вдосконалення цивільної процесуальної правосуб'єктності

сторін і третіх осіб будуть спрямовані на подальше реформування правового статусу означених суб'єктів у всіх стадіях цивільного процесу. Що стосується перспектив подальших розвідок у даному напрямку, то слід відзначити суттєву зацікавленість юристів у дослідженні проблем, яким присвячена стаття. На нашу думку, існуючі теоретичні розробки щодо вдосконалення інституту цивільного процесуального права необхідно врахувати при внесенні змін до чинного ЦПК і при прийнятті нового Цивільного процесуального кодексу України.

Література

1. *Васьковській Е. В.* Учебник гражданского процесса.— М.: Издanie Бр. Богомоновых, 1914.— С. 62.
2. *Сібільов Д. М.* Участь третіх осіб у цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... к. ю. н.— Харків: 1998.— С. 8.
3. *Сергун А. К.* Процессуальная правоспособность и правосубъектность (в литературе и в ГПК) // Вопросы науки советского процессуального гражданского права: Труды ВЮЗИ.— Том 38.— М.: Издательство Московского университета, 1975.— С. 97.
4. *Клейман А. Ф.* Советский гражданский процесс: Учебник.— М.: Издательство Московского университета, 1954.— С. 94, 95.
5. *Штефан М. Й.* Цивільний процес. Підруч. для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти.— К.; Ін Юре.— 1997.— С. 83, 84.
6. *Тетманцев О. В.* Громадяни як сторони у цивільному процесі України: Автореф. дис. ... к. ю. н.— Київ: 1997.— С. 15.
7. *Шишкин С. А.* Состязательность в гражданском и арбитражном судопроизводстве: Пособие.— М.: Городец, 1997.— С. 97.
8. Див., напр.: *Жерулис И. К.* Сущность советского гражданского процесса.— Вильнюс: Издательство "Минтис", 1969.— С. 129.
9. *Пушкар Е. Г.* Право на обращение в суд за судебной защитой: Автореф. дисс. ... д. ю. н.— Киев: 1984.— С. 2, 11.
10. *Джалилов Д. Р.* Лица, участвующие в гражданских делах искового производства.— Душанбе: Ирфон, 1965.— С. 14.
11. *Якубов С. А.* Права и обязанности сторон в советском гражданском процессе: Автореф. дисс. ... к. ю. н.— Ленинград: 1961.— С. 9.
12. *Добровольский А. А., Иванова С. А.* Основные проблемы исковой формы защиты права.— М.: Издательство Московского университета, 1979.— С. 91.
13. *Аргунов В. Н.* Участие третьих лиц в советском гражданском процессе: Автореф. дисс. ... к. ю. н.— М.: 1980.— С. 8.
14. *Комаров В. В., Радченко П. І.* Участь третіх осіб та прокурора у цивільному судочинстві: Текст лекцій.— Харків: Юридичний інститут, 1991.— С. 19.
15. *Аргунов В.* Участие в гражданском процессе третьих лиц с самостоятельными требованиями // Советская юстиция.— 1982.— № 8.— С. 30.
16. *Шакарян М. С.* Участие третьих лиц в советском гражданском процессе: Лекция.— М.: ВЮЗИ, 1990.— С. 8.
17. *Шакарян М. С.* Субъекты советского гражданского процессуального права. М.: 1970.— С. 154.
18. *Викунт М. А.* Третьи лица в советском гражданском процессе // Уч. зап. Саратовского юридического института, Вып. 7.— Саратов, 1959.— С. 74.
19. *Аргунов В.* Участие в гражданском процессе третьих лиц с самостоятельными требованиями // Советская юстиция.— 1978.— № 18.— С. 10.

20. Сібільов Д. М. Участь третіх осіб у цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... к. ю. н.— Харків: 1998.— С. 3.
21. Шакарян М. С. Субъекты советского гражданского процессуального права. М.: 1970.— С. 15-18.
22. Вукот М. А. Третьи лица в советском гражданском процессе // Уч. зап. Саратовского юридического института. — Вып. 7.— Саратов, 1959.— С. 88, 89.
23. Сібільов Д. М. Участь третіх осіб у цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... к. ю. н.— Харків: 1998.— С. 4, 14.
24. Джалилов Д. Р. Лица, участвующие в гражданских делах искового производства.— Душанбе: Ирфон, 1965.— С. 27, 28.
25. Аргунов В. Н. Участие третьих лиц в советском гражданском процессе: Автореф. дисс. ... к. ю. н.— М.: 1980.— С. 14.
26. Ильинская И. М. Участие третьих лиц в гражданском процессе.— М.: Юридическая литература, 1962.— С. 60, 61.
27. Аверин А. Права и обязанности сторон в суде // Советская юстиция.— 1993.— № 20.— С. 22.
28. Коваленко А. Г. Исследование средств доказывания в гражданском судопроизводстве.— Саратов: Издательство Саратовского университета, 1989.— С. 6, 8.
29. Курьяев С. В. Объяснения сторон как доказательство в советском гражданском процессе.— М.: Госюриздат, 1956.— С. 88, 90.
30. Мамницкий В. Ю. Участие сторон в производстве по делу в суде первой инстанции как элемент содержания принципа состязательности в гражданском судопроизводстве // Проблемы законности. Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій.— Харків: Національна юридична академія України.— 1998.— С. 114—116.
31. Пятилетов И. М. Распоряжение сторон гражданскими материальными и процессуальными правами в суде первой инстанции: Автореф. дисс. ... к. ю. н.— Москва: 1970.— С. 16.
32. Цивільне процесуальне право України: Підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, П. І. Радченко та ін.; За ред. В. В. Комарова.— Харків: Основа, 1992.— С. 188—189.
33. Орлова Л. М. Права сторон в гражданском процессе.— Минск: Издательство Белорусского университета, 1973.— С. 66—84.
34. Боннер А. Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права: Учебное пособие.— М.: ВЮЗИ. 1987.— С. 52.
35. Захаров В. Н. Гражданские процессуальные гарантии субъективных прав сторон и третьих лиц при рассмотрении и разрешении гражданских дел: Автореф. дисс. ... к. ю. н.— Саратов: 1990.— С. 20, 21; Якубов С. А. Права и обязанности сторон в советском гражданском процессе: Автореф. дисс. ... к. ю. н.— Ленинград: 1961.— С. 11—13.
36. Елисейкин П. Ф. Изменение предмета и основания иска // Советская юстиция.— 1969.— № 5.— С. 11—12.
37. Мухамедшин Р. К. Изменение иска в гражданском судопроизводстве: Автореф. дисс. ... к. ю. н.— М.: 1981.— С. 19.
38. Пушкар Е. Г. Право на обращение в суд за судебной защитой: Автореф. дисс. ... д. ю. н.— Киев: 1984.— С. 5.
39. Орлова Л. М. Права сторон в гражданском процессе.— Минск: Издательство Белорусского университета, 1973.— С. 64.
40. Шевчук П. І., Кривенко В. В., Ярема Г. А. Проблемы судовой-правовой реформы // Вісник Верховного Суду України.— 1997.— № 1 (3).— С. 36.
41. Пучинский В. К. Признание стороны в советском гражданском процессе.— М.: Госюриздат, 1955.— С. 25, 35.
42. Джалилов Д. Р. Лица, участвующие в гражданских делах искового производства.— Душанбе: Ирфон, 1965.— С. 33.
43. Орлова Л. М. Вказ. пр.— С. 113, 114, 119—121.
44. Иванов О. В. Права граждан при рассмотрении гражданских дел.— М.: Юридическая литература, 1970.— С. 55.
45. Добровольский А. А., Иванова С. А. Основные проблемы исковой формы защиты права.— М.: Издательство Московского университета, 1979.— С. 81, 123.
46. Пушкар Е. Г. Исковое производство в советском гражданском процессе.— Львов: Вища школа.— С. 120—124.
47. Гукасян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве.— Саратов: 1970.— С. 147—151, 160.
48. Пятилетов И. М. Встречный иск — одна из гарантий принципа равноправия сторон // Основы гражданского судопроизводства и развитие гражданского процессуального права и теории / сб. науч. трудов.— М.: 1982.— С. 21.
49. Гукасян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессе: Автореф. дисс. ... к. ю. н.— М.: 1971.— С. 34.
50. Комаров В. В. Правовое положение субъектов в гражданском процессуальном правоотношении // Проблемы право-ведения.— 1979.— Вып. 40.— С. 74.
51. Белоконов В. Розподіл обов'язків по доказуванню в цивільному процесі // Право України.— 1996.— № 9.— С. 56.
52. Осокина Г. О праве суда выйти за пределы исковых требований // Российская юстиция.— 1998.— № 6.— С. 40.
53. Сахнова Т. В. Реформа цивилистического процесса: проблемы и перспективы // Государство и право.— 1997.— № 6.— С. 53.
54. Коваленко А., Нечаев В. Объяснения сторон как доказательства в гражданском судопроизводстве // Советская юстиция.— 1987.— № 7.— С. 20, 21.
55. Коваленко А. Г. Исследование средств доказывания в гражданском судопроизводстве.— Саратов: Издательство Саратовского университета, 1989.— С. 8.
56. Елизаров В. Обязанность доказывания и представления доказательств // Советская юстиция.— 1969.— № 7.— С. 16; Якубов С. А. Права и обязанности сторон в советском гражданском процессе: Автореф. дисс. ... к. ю. н.— Ленинград: 1961.— С. 15; Шакарян М. С. Субъекты советского гражданского процессуального права. М.: 1970.— С. 142.

